

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права Одеської національної юридичної академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
Харитонов Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідуючий кафедрою цивільного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, академік Академії
правових наук України
Підпригора Опанас Андронович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ),
професор кафедри цивільного права
юридичного факультету;

кандидат юридичних наук
Бондар В'ячеслав Якович,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (м. Одеса),
доцент кафедри адміністративного та
підприємницького права економіко-правового факультету.

Провідна установа – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого (м. Харків).

Захист відбудеться 20 листопада 2002 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.001.06 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розісланий 18 жовтня 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Д.26.001.06,
кандидат юридичних наук

Боднар Т. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Становлення в Україні ринкових економічних відносин зумовлює необхідність кардинального реформування як цивільного законодавства в цілому, так і окремих його складових, зокрема договірної відповідальності, яка в сучасних умовах має служити одним із найголовніших механізмів забезпечення прав та законних інтересів учасників майнового обороту.

Як кожне правове явище, договірну відповідальність можна розглядати як специфічну систему, що складається з багатьох елементів. Ефективність функціонування системи в цілому безпосередньо залежить від ефективності функціонування окремих її елементів. Одним із визначальних елементів системи договірної відповідальності є вина. Від того чи іншого розуміння вини, її значення для системи в цілому, співвідношення з іншими елементами значною мірою залежить ефективність здійснення договірною відповідальністю покладених на неї функцій і, отже, стабільність майнового обороту.

У радянському цивільному праві вина, як і цивільно-правова відповідальність у цілому, часто досліджувалася з методологічних позицій, що визначалися здебільшого передумовами ідеологічного характеру. Такий підхід призвів до виникнення численних внутрішніх протиріч у вченні про вини й зумовив зарахування його до числа найбільш проблемних питань цивільного права. Чинний Цивільний кодекс України називає вини умовою відповідальності за порушення зобов'язань, але не містить ні визначення вини як такої, ані окремих її форм (видів), ані критеріїв їх розмежування. Не додає ясності в цих питаннях і судова практика, що склалася. Утім, у сучасному цивільному праві України, як і в цивільному праві інших країн СНД, проблематиці вини приділяється ще недостатньо уваги, про що свідчить практично повна відсутність відповідних наукових досліджень.

Одним із пріоритетних завдань нашої держави на сучасному етапі є її інтеграція до європейського та світового співтовариства. Успішність реалізації цього завдання не в останню чергу залежить від того, наскільки перспективне цивільне законодавство України відповідатиме сучасним тенденціям розвитку договірної відповідальності, одним із визначальних елементів якої є вина.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до напрямів досліджень Одеської національної юридичної академії «Проблеми розвитку держави і права України в умовах ринкових відносин». Тема дисертації безпосередньо пов'язана з планом науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права на 1998-2000 рр. за темою «Вдосконалення цивільного права в Україні. Рецепція римського приватного права в цивільному праві України», затвердженою на засіданні кафедри, протокол № 3 від 12.02.1999 р.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний теоретичний аналіз категорії «вина» у відносинах договірної відповідальності й розробка на цій основі науково-теоретичних рекомендацій щодо правового регулювання застосування вини в цих відносинах.

Відповідно до поставленої мети були визначені основні завдання:

дослідити передумови формування, процес виникнення й розвитку категорії «вина» в цивільному праві; визначити природу вини, її форми, види, критерії, а також особливості застосування у відносинах договірної відповідальності в римському праві;

проаналізувати причини «криміналізації» вчення про вини в радянському цивільному праві;

установити сутнісні ознаки відповідальності за порушення цивільно-правових договорів, визначити її поняття, форми виявлення (міри), а також підставу й умови виникнення;

установити призначення вини у відносинах договірної відповідальності, визначити її поняття, критерії, форми, види;

дослідити спільні тенденції застосування вини у відносинах, пов'язаних із порушенням договірних зобов'язань у європейських правових системах, а також в уніфікованих міжнародно-правових актах у сфері договірної відповідальності;

розробити науково-теоретичні рекомендації щодо правового регулювання застосування вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, пов'язані із застосуванням вини у відносинах відповідальності, що виникають внаслідок порушення договірних зобов'язань, взяті у процесі їх формування й розвитку в римському приватному праві, цивільному праві України та інших правових системах.

Предметом дисертаційного дослідження є юридична природа вини у відносинах договірної відповідальності, генезис вини як правової категорії, її форми, види, критерії, сфера й особливості застосування,

а також нормативні акти й законопроекти України, цивільне законодавство країн СНД, Німеччини, Франції тощо.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є діалектичний метод із системно-функціональним підходом до аналізу досліджуваних правових явищ, який дозволив визначити місце відповідальності за порушення договірних зобов'язань у системі юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема, а також місце й призначення вини як одного з елементів договірної відповідальності. Функціональний аналіз окремих систем та їхніх елементів здійснювався через призму врахування інтересу як визначальної категорії правового регулювання.

У рамках зазначеного методологічного підходу використано також формально-логічний метод, історичний метод, метод порівняльного аналізу тощо. Використання зазначених методів надало авторові можливість дослідити правову природу вини й визначити особливості її застосування в римському приватному праві та похідних правових системах.

Науково-теоретична основа дослідження. Дослідження поставлених у роботі завдань, аналіз генезису наукової думки щодо досліджуваної проблематики, а також сформульовані в дисертації теоретичні висновки засновані на загальних досягненнях юридичної науки, у тому числі на результатах досліджень відомих вітчизняних та зарубіжних цивілістів, романістів, а також фахівців інших галузей правової науки. Зокрема, істотний вплив на результати цієї дисертації мали наукові дослідження М. М. Агаркова, С. С. Алексєєва, Б. С. Антимонова, Ю. Г. Басіна, М.І. Брагинського, С. М. Братуся, В. Варкалло, Б. Віндшайда, В.В. Вітряньського, Є. Годеме, В. П. Грибанова, Г. Дербурга, А. С. Довгерта, Р. Єринга, А. В. Жарського, О.С. Іоффе, Х. Кьотца, М. М. Коркунова, О. О. Красавчикова, Н. С. Кузнецової, М.І. Кулагіна, О. Я. Курбатова, Л. А. Лунца, В. В. Луця, М. С. Малєїна, М. М. Марченко, Г. К. Матвєєва, В. П. Мозоліна, Л. Ж. Морандьєра, С. А. Муромцева, І.Б. Новицького, В. А. Ойгензіхта, Ю. А. Павлодського, І.С. Перетерського, В. А. Плотнікова, О.А. Підопригори, Й. О. Покровського, Б.І. Пугинського, В. А. Рахмиловича, З. В. Ромовської, Р. Саватсьє, А. О. Собчака, Є.О. Суханова, В. О. Тархова, Ю. А. Фарнсворта, К. А. Флейшиц, Є.О. Харитонова, В. М. Хвостова, К. Цвайгерта, Н. А. Шайкєнова, Я. Шаппа, Х.І. Шварца, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневича, Т. М. Яблочкова, К.К. Ятєкова й інших учених.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичної позиції, відповідно до якої вина у відносинах договірної відповідальності є допоміжним правовим засобом узгодження законних інтересів боржника й кредитора, і проведеного на цій концептуальній основі комплексного теоретичного аналізу застосування вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Дисертаційне дослідження є першим у сучасній українській юридичній літературі монографічним дослідженням проблеми вини в цивільному праві.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в таких основних положеннях, що виносяться на захист:

1. Уперше обґрунтовується висновок, що сама ідея врахування в тій чи іншій формі суб'єктивного фактору при покладанні відповідальності на особу виникла на початкових етапах розвитку права. Але вина як абстрактна правова категорія сформувалася лише у класичному римському праві, головним чином під впливом еллінської філософської думки.

2. Робиться висновок, що система вини, яка склалася у класичному римському праві, майже в незмінному вигляді була реципована законодавствами країн континентальних правових систем. Законодавствам країн системи загального права вина у відносинах, що витікають із порушення договірних зобов'язань, як така невідома, що пояснюється істотними особливостями підходу до розуміння договору й застосуванням замість відповідальності засобів захисту.

3. Дістала додаткового обґрунтування позиція щодо поділу юридичної відповідальності на публічно-правову й приватноправову, сутність яких неоднакова, що зумовлено їх спрямованістю на захист різних інтересів. Обстоюється висновок, що лише договірна відповідальність є приватноправовою відповідальністю у власному розумінні.

4. Уперше пропонується підхід до розуміння сутності договірної відповідальності як правового засобу узгодження законних інтересів кредитора й боржника за допомогою певних матеріально-правових і процесуально-правових гарантій. Обґрунтовується правова природа договірної відповідальності як правовідносин між кредитором і боржником.

5. Додатково обґрунтовується точка зору, що підставою виникнення договірної відповідальності є протиправне порушення чужого суб'єктивного права. Зазначається, що необхідною умовою договірної відпо-

відальності є протиправність поведінки несправного контрагента, яка полягає в самому факті порушення договірних зобов'язань.

6. Доводиться теза про нетотожність категорії «вина» у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань та у відносинах позадоговірної відповідальності.

7. Доводиться, що запозичена з доктрини кримінального права психологічна концепція вини не відповідає сутності й призначенню договірної відповідальності.

8. Обґрунтовується висновок, що вина є факультативним елементом договірної відповідальності й являє собою допоміжний правовий засіб узгодження, оптимізації інтересів кредитора й боржника шляхом розподілу між ними ризику порушення договору. Під виною у відносинах договірної відповідальності пропонується розуміти невжиття правопорушником спрямованих до належного виконання договору заходів, необхідних при такому ступені дбайливості й обачності, який вимагається від будь-якої особи відповідно до звичаїв майнового обороту й вимог, що звичайно ставляться.

9. Обстоюється доцільність поділу вини у відносинах договірної відповідальності на дві форми: тяжку й просту (легку). При цьому тяжка вина має поєднувати собою грубу необережність і умисел, який не має самостійного значення в цих відносинах і тому не повинен виділятися окремо.

10. Сформульовано пропозиції щодо застосування вини, як правового засобу, у відносинах договірної відповідальності в цивільному праві України. Пропонується встановити у вигляді загальної диспозитивної норми положення щодо відповідальності до меж непереборної сили за порушення договорів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності. Обстоюється теза щодо неприпустимості усунення попередньої угодою відповідальності за тяжку вину.

11. У тих випадках, коли відповідно до договору чи закону відповідальність за порушення договірних зобов'язань обумовлена виною порушника, пропонується зберегти принцип презумпції вини, але сформулювати його у вигляді диспозитивної норми, що сприятиме більш ефективному використанню вини як правового засобу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що на їхньому підґрунті розроблені рекомендації стосовно застосування вини, як правового засобу, у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань, які можуть бути використані для подальшого вдосконалення цивільного законодавства, судовою практикою – при вирішенні спорів, а також учасниками цивільного обороту – при укладанні договорів.

Положення дисертаційної роботи можуть бути використані в навчальному процесі, при розробці навчальних програм із курсів цивільного та римського права для вищих юридичних навчальних закладів, а також студентами при підготовці наукових робіт та при вивченні курсів «Цивільне та сімейне право України», «Основи римського цивільного права», спецкурсів «Порівняльна цивілістика», «Рецепція римського приватного права й кодифікація цивільного законодавства в Україні» тощо.

Окремі сформульовані в роботі положення мають дискусійний характер і послужать базою для подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Апробація і впровадження результатів роботи. Дисертацію виконано й обговорено на кафедрі цивільного права Одеської національної юридичної академії. Основні наукові положення дисертації були апробовані у виступах на наукових конференціях, зокрема на 3-й, 4-й та 5-й звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу й аспірантів Одеської національної юридичної академії, які відбулися відповідно 28-29 лютого 2000 р., 27-28 березня 2001 р. та 22-23 квітня 2002 р., на науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення сімейного законодавства України» та міжнародній науково-методичній конференції «Римське право і сучасність», які відбулися в Одеській національній юридичній академії відповідно 7 та 21 грудня 2001 р.

Основні висновки за темою дисертаційного дослідження активно впроваджувалися дисертантом у навчальний процес при читанні лекцій і проведенні практичних занять із курсів «Цивільне та сімейне право України» та «Основи римського цивільного права» в Одеській національній юридичній академії.

Публікації. Основні наукові положення дисертаційного дослідження викладено дисертантом у трьох наукових статтях у збірниках, що входять до переліку наукових фахових видань ВАК України, й у тезах виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою та характером завдань дослідження. Відповідно до них дисертація складається із вступу, переліку умовних скорочень, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 236 сторінок, у тому числі 20 сторінок – список використаних джерел із 245 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, надається характеристика об'єкта, предмета та методологічної основи дослідження, визначається мета й завдання дослідження, формулюється наукова новизна та викладаються основні положення, які виносяться на захист, висвітлюється практичне значення й апробація результатів дослідження, вказуються публікації за темою дисертації.

Перший розділ *«Огляд літератури за темою та вибір напрямів дослідження»*, який складається з двох підрозділів, присвячений постановці проблеми, висвітленню питань, пов'язаних із визначенням стану вивчення проблеми, та вибору основних напрямів дослідження.

Підрозділ 1.1. *«Огляд літератури за темою дослідження»* починається зі стислого аналізу проблеми вини у цивільному праві з початку XX ст. до теперішнього часу. Автор доходить висновку, що кінець XIX – початок XX ст. – це початок поступової кризи концепції вини як загальної засади цивільно-правової відповідальності в законодавствах країн континентальних правових систем. Криза, що була об'єктивно зумовлена бурхливим розвитком суспільних відносин, насамперед значним науково-технічним прогресом, зростанням ролі юридичних осіб у цивільному обороті тощо, викликала підвищений інтерес до питання щодо вини як у західноєвропейській, так і в російській доктрині. Панівною в російській дореволюційній та радянській літературі майже до кінця 30-х років була так звана «теорія заподіяння», відповідно до якої для покладання цивільної відповідальності достатньо лише самого факту заподіяння шкоди, а вина не повинна враховуватися. Але наприкінці 30-х років ситуація докорінно змінюється: «теорія заподіяння», яка пов'язується з теорією господарського права, піддається жорсткій критиці, й вина проголошується основним принципом цивільно-правової відповідальності. Такий підхід у цілому був характерний для радянської цивілістики до початку інтенсивних політичних, соціальних й економічних перетворень у середині 80-х років.

Далі здійснено стислий критичний аналіз літератури за темою дослідження від часів першої кодифікації радянського права, що дозволило авторові визначити найбільш проблемні в контексті теми питання, зокрема проблему відповідальності без вини, проблему вини юридичних осіб, проблему відповідальності за «чужу вину» тощо. Водночас аналізується процес поступового ствердження в доктрині цивільного права так званої «психологічної концепції» вини, запозиченої з доктрини кримінального права. За результатами дослідження автор дійшов висновку, що основною причиною поширення в цивільному праві психологічної концепції вини були переважно міркування суто ідеологічного характеру: прагнення довести єдність інституту відповідальності (спільність призначення, функцій, підстави виникнення тощо) у всіх галузях права з метою обґрунтувати тезу про цілісність радянського права, неподільність його на приватне й публічне. Визначено, зокрема, що в основі такого підходу була теза про єдність і несуперечливість приватних і публічних інтересів у неантагоністичному суспільстві. Отже, у роботі доводиться, що саме категорія «інтерес» є стрижневим елементом системи цивільно-правової відповідальності.

Виходячи з цього, підрозділ 1.2. *«Категорія «інтерес» як підґрунтя встановлення відповідальності й розуміння вини»* був присвячений дослідженню категорії «інтерес» у цивільному праві. У цьому підрозділі автор проаналізував співвідношення об'єктивних і суб'єктивних інтересів, їхнє місце в цивільному праві, висвітлив питання про співвідношення інтересу й суб'єктивного права, здійснив класифікацію інтересів по різних підставах, зокрема на приватні й публічні.

Другий розділ *«Формування категорії «вина» в цивільному праві»*, який складається з трьох підрозділів, присвячений історичному дослідженню передумов формування, процесу виникнення й розвитку категорії «вина» в цивільному праві.

У підрозділі 2.1. *«Генеza принципів відповідальності»* здійснено аналіз положень щодо покладання відповідальності в деяких найдавніших пам'ятках законодавства, зокрема в Законах Хаммурапі, П'ятикнижжі Мойсея й Законах XII таблиць. На підставі здійсненого аналізу зроблено висновок, що загальним правилом у ті часи була об'єктивна особиста відповідальність, яка будувалася за принципом таліона (око за око, зуб за зуб, поранення за поранення тощо) і не залежала від вини. Утім, окремі положення переконливо свідчать, що вже в ті часи в деяких випадках при покладанні на особу відповідальності підлягав врахуванню суб'єктивний фактор – наявність чи відсутність певних, гідних осуду, суб'єктивних моментів, що характеризують поведінку особи. Врахування цих моментів було зумовлено елементарними уявленнями про справедливість. Проте якихось уявлень про вину як абстрактну правову категорію на той час ще не існувало. Автор обґрунтовує позицію, відповідно до якої вчення про вину як абстрактну правову категорію виникло й розвинулося лише у класичному римському праві, головним чином під впливом індивідуалістичних філософсько-правових течій, зокрема епікурейства.

У підрозділі 2.2. «Форми й види вини в римському праві» досліджується складна система вини, яка поступово сформувалася в римському приватному праві. Автор відстоює тезу, що цю складну систему не можна розглядати окремо від процесу її формування й розвитку, який відбувався протягом декількох сторіч. Лише в контексті історичного розвитку, враховуючи вплив численних чинників об'єктивного характеру, можна пояснити факт існування різноманітних форм і видів вини, що звичайно виділяють дослідники римського приватного права.

Римському праву, зокрема, відомі були такі форми вини, як умисел (*dolus*) і вина у власному розумінні (*culpa*). Утім, римський *dolus* являв собою не лише умисел у сучасному розумінні, а своєрідний сплав умислу та нечестивого, гідного осуду, мотиву діяння. Узагалі, ця форма вини не мала великого значення у сфері договірної відповідальності. На відміну від *dolus*, *culpa* являла собою вину у власному розумінні і вбачалася в діях боржника тоді, коли він не вживав необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. Якщо боржник не вживав для виконання договору заходів, яких мав на його місці вжити будь-який добропорядний і турботливий батько сім'ї, то в його діях була легка вина (*culpa levis*), але якщо боржник не вживав для виконання договору елементарних заходів, очевидних для будь-якої розумної людини, в його діях була присутня тяжка вина (*culpa lata*). При цьому тяжка вина могла полягати й у цілком свідомому, але позбавленому негідного мотиву порушенні договору. Отже, основним досягненням учення про вину в римському праві було створення абстрактного критерію вини, головними позитивними рисами якого була його визначеність, а також відповідність завжди й усюди нормам *bona fidei*, тобто достатньо об'єктивним за характером звичаям цивільного обороту. Утім, у деяких відносинах вина правопорушника визначалася не за абстрактним, а за конкретним критерієм, коли його ставлення до чужих справ, до чужого майна порівнювалося з його ставленням, відповідно, до власних справ та власного майна. Метою створення конкретного критерію було пом'якшення відповідальності порівняно з відповідальністю за *culpa levis in abstracto*.

На підставі аналізу першоджерел автор дійшов висновку, що інші «види вини», які іноді виділяються в літературі, насправді такими не були і являють собою або створені у посткласичному праві певні юридичні фікції (зокрема, *culpa in eligendo*, *culpa in inspiciendo*), або результат некритичного тлумачення тексту джерел пізнішими дослідниками (*culpa levissima*, *imperitia* тощо).

У підрозділі 2.3. «Межі відповідальності за порушення договорів у римському приватному праві» досліджується ряд питань, пов'язаних із значенням вини при покладанні відповідальності за порушення договорів у римському приватному праві. Зокрема, автор дійшов висновку, що загальним правилом відповідальності за порушення договорів у римському приватному праві була відповідальність за наявності вини. Усупереч поширеній у романістичній літературі точки зору так звана «відповідальність за *custodia*» не суперечить цьому загальному принципові, оскільки в більшості випадків вона будувалася на засадах вини. Утім, у міру розвитку цивільного обороту виникла необхідність певного обмеження принципу винної відповідальності. Винятки із загального принципу винної відповідальності були зумовлені потребами об'єктивного характеру й необхідністю посилення захисту інтересів кредитора.

До обставин, які виключали вину, у римському праві належали простий випадок (*casus*, *casus minor*) і непереборна сила (*vis maior*, *casus maior*). На підставі аналізу першоджерел автор дійшов висновку, що римські юристи не завжди здійснювали досить чітке розмежування між простим випадком і непереборною силою. Але взагалі ігнорувати сам факт такого розмежування навряд чи можливо, оскільки в деяких випадках протиставлення *casus* і *vis maior* у джерелах є цілком очевидним. Положення щодо врахування вини потерпілого в римському праві не було достатньо розробленим, не мало характеру загального правила і застосовувалося в окремих випадках з урахуванням конкретних обставин.

Автор доводить, що межі відповідальності по окремих договорах були досить мобільними і могли змінюватися за згодою сторін, причому як підвищуватися (аж до встановлення відповідальності за *vis maior*), так і знижуватися (але не нижче *culpa lata*). Критичний аналіз відповідних положень першоджерел не дає достатніх підстав говорити про наявність певного загального принципу стосовно меж відповідальності по окремих договорах, отже встановлення тих чи інших меж відповідальності в кожному конкретному випадку визначалося передусім необхідністю ефективного захисту інтересів кредитора.

Третій розділ «Відповідальність за порушення договірних зобов'язань», який складається з трьох підрозділів, присвячений дослідженню сутності, правової природи, функцій, підстави й умов виникнення, а також форм відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

У підрозділі 3.1. «Поняття договірної відповідальності, її сутність і функції» критично аналізуються існуючі підходи до розуміння цивільно-правової відповідальності. Зазначається, зокрема, що переважно ідеологічні прагнення обґрунтувати єдність і цілісність системи юридичної відповідальності призвели до

наділення цивільно-правової відповідальності не властивими їй «загальними» ознаками, функціями тощо, що істотним чином позначилося на її розумінні і призвело до виникнення численних внутрішніх протиріч.

Обґрунтовується точка зору, що основним поділом юридичної відповідальності, який відповідає природному поділу права, є її поділ на публічно-правову й приватноправову. Призначення й функції цих видів відповідальності неоднакові, що об'єктивно зумовлено їх спрямованістю на захист різних інтересів. Доводиться, що норми про відповідальність, закріплені у чинному цивільному законодавстві, не утворюють якоїсь цілісної єдиної системи, оскільки фактично належать до різних видів (режимів) відповідальності. Зокрема, до різних видів відповідальності належать договірна й позадоговірна відповідальність, чим зумовлена наявність численних розбіжностей між ними. Відстоюється теза, що лише договірна відповідальність є приватноправовою у власному розумінні й, отже, як вид юридичної відповідальності характеризується істотною специфікою.

Відповідно до «сутності першого порядку» (тобто такої, що знаходиться на поверхні, є очевидною) договірна відповідальність являє собою правовий засіб захисту зумовлених порушенням договору законних інтересів кредитора. У цьому розумінні відповідальність майже не відрізняється від інших засобів захисту, зокрема засобів самозахисту. Більш глибока «сутність другого порядку» договірної відповідальності полягає в тому, що вона є правовим засобом узгодження, оптимізації законних інтересів кредитора й боржника за допомогою певних матеріально-правових і процесуально-правових гарантій. Відповідно до цього можна визначати різнорівневі функції договірної відповідальності. Автор відстоює думку, що з точки зору правової природи договірна відповідальність являє собою правовідносини між кредитором і боржником.

У підрозділі 3.2. «Підстава й умови виникнення договірної відповідальності» здійснений критичний аналіз різних підходів до розуміння складу цивільного правопорушення. Обґрунтовується точка зору, що підставу договірної відповідальності можуть утворювати лише необхідні її умови, а умовами можуть вважатися лише такі явища, без яких вона дійсно не може існувати. Звідси зроблено висновок, що єдиною підставою виникнення договірної відповідальності треба вважати власно правопорушення, під яким треба розуміти протиправне порушення чужого суб'єктивного права. Відповідно, необхідними умовами договірної відповідальності є порушення суб'єктивного права кредитора і протиправність поведінки несправного боржника, яка полягає в самому факті порушення договірної зобов'язання. Інші фактори, такі, як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина, не можуть розглядатися як умови договірної відповідальності й утворювати її підставу, оскільки їх наявність вимагається не завжди.

Зроблено висновок, що внаслідок існування загальної норми законів про належне виконання зобов'язання, про неприпустимість односторонньої відмови від виконання зобов'язання або односторонньої зміни його умов (ст. ст. 161, 162 ЦК), у сфері договірних зобов'язань слід вважати протиправним уже сам факт порушення договірної зобов'язання, у чому б воно не полягало.

У підрозділі 3.3. «Форми договірної відповідальності» досліджується питання щодо форм договірної відповідальності, а також проблема співвідношення мір договірної відповідальності з іншими заходами захисту у сфері договірних відносин. Автор дійшов висновку, що захист зумовлених порушенням договору законних інтересів кредитора є безпосередньою (найближчою) метою застосування будь-яких заходів захисту у сфері договірних відносин, у тому числі мір відповідальності. Захист інтересів кредитора – це сутність першого порядку всіх заходів захисту, і в цьому розумінні між заходами захисту й мірами відповідальності немає й не може бути принципової різниці. Утім, специфіка застосування відповідальності як правового засобу, зокрема наявність ряду матеріально-правових і процесуально-правових гарантій, дозволяє водночас враховувати й захищати не лише законні інтереси кредитора, але й інтереси несправного боржника, що заслуговують на увагу. Завдяки цьому договірну відповідальність можна розглядати як правовий засіб узгодження законних інтересів кредитора й боржника.

Обґрунтовується висновок, що до мір договірної відповідальності належать будь-які засоби захисту прав, спрямовані на задоволення зумовленого порушенням договору законного інтересу кредитора, можливість застосування яких відповідно до договору або закону обумовлена наявністю певних умов і які не можуть бути реалізовані кредитором самостійно, без застосування державного примусу. До них, зокрема, належать: примусове виконання договору в натурі, відшкодування збитків, сплата неустойки, стягнення завдатку у подвійному розмірі, одностороннє розірвання договору або одностороння зміна його умов у судовому порядку тощо.

Четвертий розділ «Категорія «вина» у відносинах договірної відповідальності», який складається з трьох підрозділів, присвячений дослідженню вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань, зокрема визначенню її сутності, значення, критеріїв, функцій, форм, видів тощо.

У підрозділі 4.1. «Поняття вини у відносинах договірної відповідальності та її значення» обґрунтовується висновок, що психологічна концепція вини, у рамках якої вина розуміється як психічне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків, не відповідає сутності й призначенню договірної відповідальності. Більш адекватною для цілей договірної відповідальності є так звана «поведінкова» концепція вини, у рамках якої під виною розуміється невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання.

Вина не є необхідною умовою договірної відповідальності. Її сутність полягає в тому, що вона є факультативним елементом договірної відповідальності та являє собою допоміжний правовий засіб узгодження, оптимізації законних інтересів кредитора й боржника шляхом розподілу між ними ризику порушення договірних зобов'язань.

Критичний аналіз визначення вини, що пропонується у Проекті ЦК України, дозволяє дійти висновку про відсутність у ньому якогось певного критерію вини. Автор обстоює точку зору, що критерієм вини у відносинах договірної відповідальності має бути лише об'єктивний критерій, заснований на звичаях майнового обороту й вимогах, що звичайно ставляться. Суб'єктивний критерій вини, характерний для психологічної концепції, є цілком непридатним, оскільки не відповідає сутності й призначенню договірної відповідальності, не має достатньої визначеності.

З урахуванням цього під виною у відносинах договірної відповідальності пропонується розуміти невжиття стороною, яка порушила договір, спрямованих до належного виконання договору заходів, необхідних при такому ступені дбайливості й обачності, який вимагається від будь-якої особи відповідно до звичаїв майнового обороту й вимог, що звичайно ставляться. Вина кредитора при цьому має розумітися так само, як і вина боржника. Доводиться, що вина при такому розумінні не збігається з протиправністю й не втрачає якостей суб'єктивної категорії.

У цьому ж підрозділі здійснено стислий аналіз категорій «випадок» і «непереборна сила» як обставин, що виключають наявність вини. Автором, зокрема, поділяється точка зору, відповідно до якої випадок являє собою лише антипод вини, тобто є категорією, позбавленою власного позитивного змісту.

У підрозділі 4.2. «Форми й види вини у відносинах договірної відповідальності» увага приділяється проблемі визначення форм вини, а також аналізу окремих видів вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Автор обстоює висновок, що в сучасних умовах умисел не має самостійного значення у відносинах договірної відповідальності, тому його виділення як самостійної форми вини є недоцільним. Вину, як правовий засіб, пропонується поділяти на дві форми: тяжку вину, яка має охоплювати умисел і грубу необережність, і просту, або легку, вину. Під тяжкою виною пропонується розуміти невиявлення боржником того мінімального ступеня дбайливості й обачності, якого можна було б очікувати від будь-якого учасника майнового обороту, виявився він на місці боржника, і невжиття боржником очевидних (хоча б елементарних) заходів із метою належного виконання зобов'язання. Легкою є вина, що не належить до тяжкої.

Криміналізація протягом багатьох років учення про цивільно-правову вину призвела до виникнення численних внутрішніх протиріч. Спроби усунення цих протиріч призвели, у свою чергу, до виділення численних «видів» вини, які нібито мають істотні особливості. Утім, запропонований підхід до розуміння договірної відповідальності в цілому й вини зокрема автоматично усуває численні протиріччя, які не можуть бути вирішені в рамках психологічної концепції, зокрема проблему вини юридичних осіб, проблему «чужої вини» тощо. З точки зору «поведінкової» концепції, вина юридичної особи нічим не відрізняється від вини фізичних осіб, отже, немає ніяких підстав виділяти її як окремий вид вини. Обстоюється точка зору, що відповідальність за чужі дії у сфері договірних відносин – це відповідальність незалежно від вини, отже, проблеми «чужої вини» як такої не існує.

Автор дійшов висновку, що питання про так звану «змішану вину» у власному розумінні може мати місце лише тоді, коли порушення договору є єдиним і неподільним результатом поведінки обох сторін, або, іншими словами, відповідальну сторону не можна визначити на підставі каузальності. В іншому випадку має йтися не про змішану вину, а про необхідність ретельного встановлення причинно-наслідкового зв'язку.

У підрозділі 4.3. «Застосування вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань» на підставі аналізу законодавства, судової практики й доктрини країн континентальних правових систем, а також відповідних положень міжнародних гармонізаційних документів у сфері приватного права визначено основні сучасні тенденції регулювання відносин, пов'язаних із врахуванням вини при складанні відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Автор обґрунтовує висновок, що основним принципом застосування умови про вину у відносинах договірної відповідальності має бути принцип диспозитивності. Утім, незважаючи на це, винну відповідаль-

ність недоцільно встановлювати у вигляді загальної норми. Сучасні світові тенденції розвитку договірного права свідчать на користь встановлення відповідальності до меж непереборної сили за порушення договорів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності. Така відповідальність має бути встановлена у вигляді диспозитивної норми, винятки з якої можуть встановлюватися договором або законом. Якщо договір пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності лише для однієї зі сторін, а інша – є споживачем у широкому розуміння, правило про відповідальність до меж непереборної сили має бути встановлене у вигляді імперативної норми. В інших випадках пропонується зберегти як диспозитивне правило винну відповідальність.

Відповідно до принципу диспозитивності, сторони в договорі мають право підвищувати межі відповідальності або знижувати їх, але вони не мають права попередньою угодою усувати відповідальність за тяжку вину. У тих випадках, коли відповідно до договору або закону відповідальність за порушення договірних зобов'язань зумовлюється наявністю вини, має діяти принцип презумпції вини, який, проте, пропонується встановити у вигляді диспозитивної норми.

У висновках за результатами дослідження викладені найбільш важливі наукові і практичні результати, одержані в дисертації, наводиться теоретичне узагальнення й нове вирішення досліджуваної наукової проблеми, а також сформульовані конкретні пропозиції з вдосконалення регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням вини, як допоміжного правового засобу, при покладанні відповідальності за порушення договірних зобов'язань у перспективному законодавстві України, що сприятиме підвищенню ефективності застосування договірної відповідальності, посиленню захисту інтересів обох сторін договору й нарешті забезпеченню стабільності цивільного обороту.

Список опублікованих праць:

Ткачук А. Л. О некоторых спорных вопросах вины в римском праве // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 6, ч. II. – С. 133-137.

Ткачук А. Л. До питання про поняття вини як умови договірної відповідальності у проекті ЦК України // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 7. – С. 132 -137.

Ткачук А. Л. До питання про витоки вини як правової категорії // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – Вип. 13. – С. 144-148.

Анотація

Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03. – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2002.

Дисертація містить комплексний аналіз теоретичних і практичних питань, пов'язаних із застосуванням умови про вину у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань. У дисертації досліджено передумови формування, процес виникнення й розвитку категорії «вина» в римському приватному праві, визначена природа вини, її форми, види, критерії й особливості застосування у відносинах договірної відповідальності в римському праві. Визначено сутність договірної відповідальності як правового засобу узгодження законних інтересів боржника і кредитора, встановлено її правову природу, підставу й умови виникнення, форми виявлення. Досліджено призначення вини у відносинах договірної відповідальності, визначено її поняття, критерії, форми, види. На підставі аналізу законодавства, судової практики й доктрини деяких розвинених країн і відповідних положень міжнародних документів у сфері приватного права визначено основні сучасні тенденції регулювання відносин, пов'язаних з урахуванням вини при покладанні відповідальності за порушення договірних зобов'язань, розроблені науково-теоретичні рекомендації щодо правового регулювання застосування умови про вину у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань у цивільному законодавстві України.

Ключові слова: вина, договірна відповідальність, правовий засіб, узгодження інтересів, цивільне право України, римське приватне право.

Ключевые слова: вина, договорная ответственность, правовое средство, согласование интересов, гражданское право Украины, римское частное право.

Summary

Tkachuk A. L. Sense of guilt in relations of liability for the breach of contractual obligations. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Law, on speciality 12.00.03. – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; Private International Law. – Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2002.

The thesis contains complex analysis of theoretical and practical issues connected with using of guilt clause in relations of liability for the breach of contractual obligations. The premises of formation, the process of rise and evolution of guilt as a law category in Roman private law are investigated here and the essence of guilt, its forms, types, criteria and features of using in relations of contractual liability in Roman law are defined in the thesis. The essence of contractual liability as a legal tool for harmonisation of debtor's and creditor's overlapping legal interests is revealed and its legal nature, grounds and implications of rise and the forms are also examined in detail. The significance of the guilt in relations of contractual liability is found out, its definition, criteria, forms, types etc. are specified. The main current trends to regulation of the relations connected with consideration of guilt in the field of contractual liability are revealed on the basis of comparative analysis of legislation, law and doctrine of some developed countries and the proper rules of some international private law documents. The scientific-theoretical recommendations concerning the legal regulation of guilt clause in relations of contractual liability in civil legislation of Ukraine are formulated and offered on this basis.

Key words: guilt, contractual liability, legal tool, harmonisation of interests, Civil Law of Ukraine, Roman private law.